

Sleutel tot de toekomst?
Het kolonisatieavontuur van twee Nederlandse boeren tijdens
de Tweede Wereldoorlog

Bachelorscriptie Universiteit Utrecht
2010

Gegevens

Opleiding: Bachelor Geschiedenis, Universiteit Utrecht

Type werkstuk: Bachelorscriptie

Collegereeks: OSIII , Biografisch project.

ECTS: 15.

Docent: G. von Frijtag Drabbe Kunzel

Inleverdatum: 21-06-2010

Persoonsgegevens:

Naam: Margot Elisabeth van Elk

E-mail: M.Evanelk@students.uu.nl

Studentnummer: 3353311.

Inhoudsopgave

Inleiding	2
H1 Oostinzet	4
<i>1.1 Culano en de NOC</i>	4
<i>1.2 Wit-Rusland en Letland</i>	6
<i>1.3 Oekraïne</i>	9
H2 Klaas Kostelijk	10
<i>2.1 NSB-lidmaatschap</i>	10
<i>2.2 Oostland</i>	13
<i>2.3 Terugkeer en vervolging</i>	16
H3 Johan Wouter van IJzeren	17
<i>3.1 NSB lidmaatschap</i>	18
<i>3.2 Oorlogsdagen</i>	20
<i>3.3 Riga en Minsk</i>	21
<i>3.4 Oekraïne</i>	25
<i>3.5 Terugkeer en vervolging</i>	28
Conclusie	31
Bijlage 1: Kaart van het Rijkscommissariaat Oekraïne	34
Bijlage 2: Foto's van Johan Wouter van IJzeren	35
Bronnen&Literatuur	36

Inleiding

Duitsland wilde de bezette Oostgebieden economisch exploiteren en germaniseren. Hierdoor zou de voedselpositie van het Duitse Rijk zeker kunnen worden gesteld en vormden de kolonisten tegelijkertijd een barrière tegen de ‘Aziatische hordes’.¹ Hitlers ultieme doel was om het Europese continent demografisch te reconstrueren volgens zijn raciale theorie. Er zou een Nieuwe Europese Raciale Orde gecreëerd worden die zou moeten worden gedomineerd door het raciaal pure en superieure Duitse volk. Essentieel voor deze orde was levensruimte (*lebensraum*). Deze levensruimte zou zorgen voor de benodigde landbouwgrond en grondstoffen om de welvaart en het welzijn van het *Herrenvolk* voor de komende generaties zeker te stellen².

Deze Duitse wens tot kolonisatie kent ook een Nederlands hoofdstuk, want buiten Duitsers zijn er onder andere ook Nederlandse kolonisten vertrokken naar Oekraïne, Wit-Rusland en de Baltische staten om aldaar een nieuw leven op te bouwen. Deze Nederlanders vertrokken tijdens de oorlog als bestuurder, kolonist of als werknemer in loondienst naar het oosten. Eerst via de Commissie tot Uitzending van Landbouwers naar Oost-Europa (Culano) en later meer gestructureerd onder leiding van de Nederlandse Oost Compagnie (NOC) die werd opgericht op 6 juni 1942 door Rost van Tonningen met als doel de door de Duitsers veroverde Russische gebieden economisch op te bouwen. Hoewel er wel animo was onder de Nederlandse boeren, was er geen sprake van massale inzet in het oosten. Enkele duizenden Nederlandse boeren zijn uiteindelijk in de oorlogsjaren vertrokken naar Oekraïne, Wit-Rusland, Estland, Letland of Litouwen.³

Er is nog weinig bekend over deze oostgangers. Wat waren de motieven van deze mensen om zich te vestigen in het oosten? Werden ze door idealisme gedreven of waren het misschien economische redenen die hen aanzetten een nieuw bestaan op te bouwen in een vreemd land? Op het boek *Oostboeren, Zee-germanen en turfstekers* van David Barnouw en de ongepubliceerde masterscriptie van F. Naeff uit 1981 na, is er weinig onderzoek gedaan naar de Nederlandse kolonisten.

Het doel van deze bachelorscriptie is om een biografie/portret te schrijven over deze kolonisten vanuit de ‘grass roots perspective’, omdat juist verhalen van onderaf ander licht

¹ M. Mazower, *Hitler's Empire. Nazi rule in occupied Europe* (Londen 2008) 207.

W. Lower, *Nazi-empire Building and the holocaust in Ukraine* (North Carolina 2005) 24.

²O., Valdins Lumans, *Latvia in World War II* (New York 2006) 144-147.

Mazower, *Hitler's Empire*, 204-207.

³ D. Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereld Oorlog* (Amsterdam 2004). 20-34, 180.

kunnen werpen op historische gebeurtenissen. Dit is dan ook de reden dat voor dit onderzoek twee ‘onbekende’ kolonisten worden onderzocht. Er is voornamelijk gebruik gemaakt van de persoonsdossiers van de boeren afkomstig uit het Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging. Deze dossiers bevatten persoonlijke informatie over NSB-leden, die na de oorlog werd verzameld voor de vervolging van deze personen. De dossiers bevatten onder andere belastende documenten (bewijs), getuigenissen, persoonlijke brieven en processen-verbaal. Deze dossiers zijn samengesteld met het oog op strafvervolging van deze politieke delinquenten. Er moet rekening worden gehouden met een ‘gekleurd beeld’ en daarom moet er kritisch worden gekeken naar verklaringen van verdachten en anderen. De verdachten en getuigen à decharge willen vanzelfsprekend een zo positief mogelijk beeld van zichzelf creëren tijdens hun verhoor om een zo laag mogelijke straf te krijgen. Het is daarom van belang dat zoveel mogelijk informatie uit deze bronnen wordt gestaafd met secundaire literatuur.

Dit onderzoek richt zich op twee boeren die alle twee in 1935 lid zijn geworden van de Nationaal Socialistische Beweging en lid zijn gebleven tot de opheffing van de partij. Tevens waren beiden kolonisten boer (tuinder) en zijn ze beiden eerst naar Riga gegaan en daarna voor een tweede keer naar Rohatsjiv in Oekraïne. Deze overeenkomsten zorgen er wellicht voor dat zij dezelfde verwachtingen en ervaringen hadden ten aanzien van hun oostinzet.

Voordat er een portret zal worden geschetst van de twee oostgangers zal in een inleidend hoofdstuk de geschiedenis van de Nederlandse kolonisatie in Oost-Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog worden beschreven. In de daaropvolgende hoofdstukken wordt er achtereenvolgens een portret geschetst van de boeren Klaas Kostelijk en Johan Wouter van IJzeren. Hier komen van ieder de motieven, verwachtingen en ervaringen over hun leven in het oosten naar voren en tevens hun verdere levensloop. Hoewel in deze ‘korte biografieën’ de uitgangspositie van de boeren wordt beschreven zijn het geen traditionele biografieën die het leven van de boeren beschrijven van geboorte tot dood. Het richt zich voornamelijk op de gebeurtenissen tijdens de vijf oorlogsjaren van 1940-1945, met de nadruk op hun leven in het oosten en de vervolging van de twee NSB’ers wanneer zij weer in Nederland zijn teruggekeerd.

Deze portretten van de twee onbekende Oostgangers moeten uiteindelijk een inzicht bieden in de vraag wat de verschillen waren in de motieven, verwachtingen en ervaringen tussen Klaas Kostelijk en Johan Wouter van IJzeren.

Oostinzet

1.1 Culano en de NOC

Na de verovering van de landen door de Duitsers werd er een beroep gedaan op Germaanse landen om boeren en arbeiders te leveren. De Duitsers gaven de voorkeur aan Nederlanders omdat die immers al eerder naar het oosten waren getrokken.⁴

De eerste uitzending van Nederlanders vond al plaats in november 1941. Hoewel niet werd uitgesloten dat deze eerste pioniers zich voorgoed zouden vestigen in het oosten, werden ze niet gezien als kolonisten, maar als contractanten die de taak hadden de voedselvoorziening op poten te zetten. Culano was de Nederlandse organisatie die deze contracten afsloot met de Nederlandse boeren en deze commissie zond tussen november '41 en maart '42 zo'n 600 pioniers naar het oosten.⁵ Belangrijk is dat Culano verwachtte dat deze boeren slechts door een pioniersgeest werden gedreven en niet perse uit de achterban van de NSB kwamen, maar het bleek dat velen van deze vrijwilligers overtuigde nationaalsocialisten waren en dat de overigen in een brief aan de commissie werden omschreven als halve analfabeten en avonturiers.⁶ De pioniers kwamen te werken voor Landbewirtschaftungsgesellschaft Ostland, het plaatselijke monopoliebedrijf, in hoofdzakelijk generaalcommissariaat Litouwen en Wit-Roethenië (huidig Wit-Rusland). De meesten keerden echter al snel weer terug, omdat de ervaring in het oosten tegenviel. Ze werden namelijk niet, zoals beloofd geplaatst als bedrijfsleider of assistent op een landbouwbedrijf en de levensomstandigheden waren slecht. Aan de andere kant was 'de persoonlijke kwaliteit' van de boeren ook niet wat Culano ervan verwacht had. Velen misdroegen zich en in brieven wordt herhaaldelijk gemeld dat van deze vrijwilligers slechts een paar werkelijk boer waren en dat de overige avonturiers waren die zich niet wisten te gedragen.⁷

Medio 1942 werd Culano overgenomen door de nieuw opgerichte Nederlandse Oost Compagnie (NOC). De NOC werd opgericht op 6 juni 1941 door Meinoud Marius Rost van Tonningen. Hij had een indrukwekkende loopbaan binnen de NSB en werd ook wel als derde man gezien binnen de Nationaal Socialistische Beweging. Rost van Tonningen was in

⁴ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 24.

⁵ Oekraïne magazine (voorjaar 2001). NIOD KBII, 2295.

⁶ F. Naeff, *De Nederlandse Oost Compagnie nv. Een onderzoek naar de achtergronden van de Nederlandse Oostinzet en de werkzaamheden van Nederlanders in Oost-Europa onder Duitse bezetting* (ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA 1981) Hoofdstuk 1.

⁷ Naeff, *De Nederlandse Oost Compagnie nv*, hoofdstuk 2.

tegenstellingen tot Mussert van mening dat Nederland zou moeten opgaan in het Duitse Rijk, oftewel dat Nederland een provincie zou moeten worden van het Derde Rijk.

Rost van Tonningen had meerdere doelen voor ogen met de Nederlandse Oost Compagnie. Nu Nederlands-Indië door de Japanse bezetting verloren was gegaan, kon het bedrijfsleven zich richten op het oosten. Ook zouden volgens Rost van Tonningen boeren en arbeiders in het nieuwe wingewest volop werk vinden. Bovendien kon Nederland via de NOC betrokken worden bij de exploitatie van de bodemschatten van de Sovjet-Unie en op deze manier kon Nederland dan haar positie binnen het handelsnetwerk van het Rijk versterken. Wel wilde hij dat de NOC een monopoliepositie toebedeeld kreeg. Het zou de enige Nederlandse organisatie moeten zijn die in het oosten werkzaam was. Tevens wilde hij dat Nederlanders en Duitsers gelijkwaardig werden behandeld, omdat zij beiden tot het Germaanse volk behoorden. Ten slotte moest het Nederlandse bedrijfsleven een grote rol spelen in de nieuw opgerichte Oost Compagnie.⁸

Onder de leiding van de NOC vertrokken meer gestructureerd Nederlanders naar de Balitische staten, Wit-Rusland en Oekraïne. De twee boeren die in de volgende hoofdstukken worden besproken zijn beiden met de NOC naar Oekraïne gegaan. Er werd veel propaganda gevoerd voor de NOC, daarin werd Oekraïne voorgesteld als een leeg land van melk en honing, waar de boeren als kolonisten een mooi leven konden opbouwen. Ondanks de vele propaganda is er nooit veel animo geweest onder Nederlandse boeren en bedrijven, slechts enkele duizenden vertrokken uiteindelijk naar het oosten. De boeren die naar Oekraïne gingen traden in dienst van de Landwirtschaftungsgesellschaft Ukraine m.b.H. (LBGU) de evenknie van de eerdergenoemde Landwirtschaftungsgesellschaft Ostland (lo). De Nederlanders kwamen op gestolen bedrijven terecht in een land waar een groot deel van de bevolking was weggevoerd of vermoord. Ook waren de Nederlanders bewapend, om zich te kunnen verdedigen tegen aanwezige partizanen. Geen onnodige maatregel, want vele kolonisten zijn gedood door partizanengeweld, omdat deze geen onderscheid maakten tussen Duitsers of Nederlanders die immers beiden hun land kwamen bezetten.⁹

De NOC kende drie soorten inzet: als boer of tuinder, handwerker of firma-inzet. De eerst kolonisten kregen alleen een opleiding in het oosten, maar vanaf 8 juni 1943 werden ze eerst drie weken voor scholing naar de landstand en rij- en menschool te Hoofddorp gestuurd waar ze geheel intern een cursus doorliepen. In deze cursus kregen ze les in Duits en Russisch

⁸ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 26-34.

Oekraïne magazine (voorjaar 2001). NIOD KBII, 2295.

⁹ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 126-134.

Naeff, *De Nederlandse Oost Compagnie nv*, Hoofdstuk 2.

en tevens kreeg men advies over hoe men zich diende te gedragen. Bovendien leerden ze hier de grondbeginselen van exercitie en kregen zij onderricht in het gebruik van wapens, zodat de boeren zich in geval van nood konden verdedigen. Tot juni 1943 gingen alle kolonisten direct naar een opleidingsschool in het oosten, bijvoorbeeld naar Rohatsjiv bij Rivne in het noordwesten van Oekraïne. Deze scholen dienden tevens als doorgangshuis voor Nederlandse boeren voordat zij op hun daadwerkelijke werkplek werden ingezet. Het hoofddoel van deze Hollandse scholen in het oosten was de landbouwopleiding die er werd gegeven door zowel Duitsers als Nederlanders. Op deze scholen werden ze opgeleid tot Stützpunktleiter of assistent-Stützpunktleiter. Dit hield in dat ze vaak bedrijfsleider werden van bedrijf van 10.000 tot 12.000 hectare waarvan zij heer en meester waren. Dit betekende dat zij formeel boven de burgemeesters van de dorpen stonden. Wel hadden zij nog Duitse leiding boven zich.¹⁰ In de praktijk liep alles echter totaal anders.

David Barnouw concludeert in zijn boek dat de motieven die de betreffende Nederlanders hadden om naar het oosten te vertrekken erg uiteen liepen. Er waren ondernemers die in Nederland waren mislukt en het dus in het oosten opnieuw gingen proberen, sommigen gingen uit angst voor bombardementen bij de arbeidsinsatz in Duitsland en anderen voor het avontuur of de zwarte handel. Ook had je nog mensen die zichzelf als echte pioniers beschouwden, sommigen wel nationaalsocialistisch andere niet.¹¹ Dit roept de vraag op wat het precies voor mensen waren die naar het oosten gingen. Culano en de NOC wilden beiden dat de vrijwilligers Nederlanders waren met een pioniersgeest, maar dit bleek achteraf alleen vaak niet het geval. Er bestond dan ook, zowel bij de Culano als bij de NOC, ontevredenheid over de kwaliteit van de uitgezonden Nederlanders.

Er is meer dan twintig miljoen gulden in de NOC gestopt, toch liep de hele onderneming uit op een fiasco. Er zijn niet meer dan enkele duizenden Nederlanders naar het oosten gegaan en er is van blijvende kolonisatie geen sprake geweest. De NOC was een nationaalsocialistische organisatie die alleen kon bestaan door de Duitse veroveringen.¹² De boeren die in de volgende hoofdstukken worden besproken zijn in Letland, Wit-Rusland en Oekraïne geweest. Daarom zal hieronder kort aandacht aan deze gebieden worden besteed.

1.2 Wit-Rusland en Letland

In het Molotov-Ribbentropact tussen nazi-Duitsland en de Sovjet Unie werd

¹⁰ Radiolezingen van NOI voor berichtendienst Nederlandse omroep. 'Oostlandpraatjes no. 5'. NIOD, arch. 176, 590.

¹¹ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 180.

¹² *Ibidem*, 180-184.

overeengekomen dat Stalin de Baltische republieken, half Polen en delen van Oekraïne en Wit-Rusland onder zijn invloedssfeer mocht brengen. Dit betekende dat delen van huidig Wit-Rusland en Letland beide in 1939 werden bezet door de Sovjet-Unie.¹³ In beide landen zette de Sovjets een proces van sovjetiseren in gang. Het land en de kerken werden geconfisqueerd door de staat en vele boerderijen werden volgens het Sovjet principe omgezet in collectieve boerderijen (Kolchozen) en staatsboerderijen (Sochozen).

Voordat de Sovjets hun proces konden voltooien, keerden de Duitsers zich tegen de Sovjet-Unie en begonnen met Operatie Barbarossa. Dit was de codenaam voor de Duitse invasie in de Sovjet-Unie in juni 1941. Toen de Duitsers Wit-Rusland en Letland in juni 1941 binnenvielen werden ze door de bevolking met vreugde onthaald. De lokale bevolking dacht immers dat dit hun kans was om onder het schrikbewind van de Sovjets uit te komen en zagen de Duitsers daarom als bevrijders. Niets bleek echter minder waar. De Duitsers bleken al snel brute en meedogenloze bezetters te zijn, die er voornamelijk op uit waren om de landen economisch te exploiteren ten behoeve van het Duitse Rijk.¹⁴

Wit-Rusland kwam samen met Estland, Letland en Litouwen en een deel van Polen administratief onder het Rijkscommissariaat Ostland te staan. De delen van Wit-Rusland vielen onder het generaalcommissariaat Wit-Roethenië onder het civiele bestuur van rijkscommissariaat en gauleiter Wilhelm Kube. Letland werd het generaal-district Letland en kwam onder het directe bestuur van Dr. Otto Heinrich Drechsler, de generaalcommissaris.¹⁵ Alle bedrijven waarvan de eigenaren naar het oosten waren gevlucht (*Herrenlose* bedrijven) en staats-bedrijven kwamen in handen van de Duitsers. Het Duitse civiele bestuur probeerde deze staats-bedrijven in Wit-Rusland en de Baltische staten langzamerhand weer te privatiseren.¹⁶

Er bestond wel een verschil in de vorm van bezetting tussen Letland en Wit-Rusland. De Balten stonden veel hoger in de raciale hiërarchie van de nazi's dan de Slaven, waar de Wit-Rusische bevolking toe behoorde. Duitsers mochten met Balten trouwen en de bevolking uit de Estland, Letland en Litouwen mochten zich ook vrijwillig aanmelden om dienst te nemen aan het oostfront. Zo kan het ook dat in Letland het bestuur voornamelijk in handen was van lokale bestuurders, de Duitsers hadden een meer superviserende taak. Alleen Riga

¹³ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 12-13.

¹⁴ B. Chiari, 'Has there been a People's War? The history of the Second World War in Belarus, 60 years after the surrender of the Third Reich' in: B. de Wever en H. van Goethem, N. Wouters ed., *Local Government in Occupied Europe (1939-1945)* (Gent 2006) 226-230.

Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*,

¹⁵ Valdins Lumans, *Latvia in World War II*, 173-176.

Mazower, *Hitler's Empire*, 155-156.

¹⁶ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 22.

stond onder direct bestuur van de Duitsers.¹⁷ Dit was zo omdat Alfred Rosenberg, minister van de bezette Oostgebieden en zelf een Baltische Duitser, Riga zag als een exclusieve Duitse stad en daarom gaf hij de Letlanders er geen controle over. Hij benoemde zijn schoonvader, Hugo Wittrock (ook een Baltische Duitser), tot hoofd van het bestuur van Riga. Wittrock stond vijandig tegenover alles wat met Letland te maken had en wilde Riga haar historisch Duitse karakter teruggeven. Zo herbenoemde hij bijvoorbeeld alle straten in het Duits naar beroemde Duitsers, zoals de *Adolf Hitler Strasse*.¹⁸

Verrassend genoeg was er in Wit-Rusland ook sprake van enig zelfbestuur, maar dit kwam vooral doordat Wilhelm Kube inzag dat hij door het tekort aan Duitse mankrachten de bevolking nodig had om het land te kunnen besturen en exploiteren, want zonder de medewerking van deze lokale bureaucratieën was de exploitatie van de regio nooit mogelijk geweest.¹⁹

Toch is Wit-Rusland één van de landen geweest die het meest heeft geleden onder de Duitse bezetting. Volgens een officiële schatting is 25% van de bevolking gestorven tijdens de Duitse bezetting en zijn er 9000 dorpen afgebrand. Bovendien zijn er honderdduizenden Wit-Russen als werkslaven naar het Duitse Rijk afgevoerd, werden hele dorpen gestraft, lokale boeren sadistische behandeld en vonden er moordpartijen plaats op het platteland in 1942-1943.²⁰

Al eind 1941 gingen de eerste Nederlanders richting Wit-Rusland en Letland. Vooral in Letland vroeg de collaborerende elite zich af wat de Nederlanders daar eigenlijk kwamen doen. De Duitsers maakten zich dan ook zorgen dat overdracht van een groot aantal landgoederen aan Nederlandse boeren problemen zou kunnen opleveren met de plaatselijke bevolking.²¹ De boeren die in de volgende hoofdstukken worden besproken, zijn in Riga en Minsk geweest, maar dit was al voor de oprichting van de NOC. Riga was een stad met meer dan 10.000 Duitse ambtenaren, het wemelde daar dan ook van de Duitse uniformen en er was een Duits Museum waarin werd uitgelegd hoe de Duitsers cultuur hadden gebracht naar de Baltische staten. Ook was er op cultuur gebied veel te doen: men kon naar Duitse muziekvoorstellingen, bioscopen en circussen. Maar uit de citaten van boeren uit het boek van David Barnouw blijkt dat de boeren die door Culano waren uitgezonden het niet erg goed hadden in Riga: slechts door middel van diefstal en zwarte handel konden zij overleven. Het

¹⁷ Mark Mazower, *Hitler's empire. Nazi rule in occupied Europe*, 156-157.

¹⁸ Lumans, *Latvia in World War II*, 144-147.

¹⁹ Mazower, *Hitler's Empire*, 154-157.

²⁰ Ibidem, 154-157

²¹ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 60.

bleek dat sommigen als politiemannen werden ingezet in plaats van als bedrijfsleider.²²

Over Minsk is minder informatie voorhanden. De stad was ten gevolge van Operatie Barbarossa voor 95% verwoest en moet in 1942 dan ook geen mooi aanzicht hebben geboden. Hoe de boeren hier hebben geleefd is niet te reconstrueren.

1.3 Oekraïne

Al eeuwen wordt Oekraïne, met haar vruchtbare zwarte aarde door de Grote Machten in de wereld als graanschuur gezien. Hitler hechtte erg veel belang aan het veroveren van Oekraïne. Hij zag dit niet alleen als graanschuur voor Duitsland, maar het maakte tevens de weg vrij naar de Zwarte Zee. Bovendien woonden hier nog een half miljoen ‘Volksduitsers’ die bij het Duitse Rijk moesten worden betrokken.

Het Duitse leger veroverde Oekraïne als onderdeel van Operatie Barbarossa en de nazi's maakten van het grootste deel van Oekraïne een Rijkscommissariaat, dat werd verdeeld in vijf generaal districten: Volhynia, Zhytomyr, Kiev, Nicolev en Dnipropetrovs'k. Deze veroverde gebieden moesten worden ‘schoongemaakt’ en gereorganiseerd volgens de Duitse raciale theorie. Erik Koch was rijkscommissariaat van Oekraïne en hij voerde een bruto beleid.

Hoewel een deel van de Oekraïners de Duitsers verwelkomden als bevrijders, kwamen ook zij er al snel achter dat dit een vergissing was. De Oekraïners werden als ‘Untermenschen’ gezien en waren voorbestemd om onder de heerschappij van het Germaanse volk te leven. Meer dan een miljoen Oekraïners waren aan het eind van de oorlog weggevoerd als slaven naar Duitsland en het land werd leeggeplunderd ten behoeve van het Derde Rijk.²³

Beide boeren die in het volgende hoofdstukken worden beschreven kwamen tijdens hun tweede uitzending naar Oekraïne. Voor veel boeren die naar Oekraïne gingen was het leven in het oosten anders dan verwacht. Volgens de Jong voelde de Nederlanders zich in het oosten in de steek gelaten, alleen en geïsoleerd en was de verbinding met Nederland slecht. Het zou er gevaarlijker, primitiever en grimmiger zijn dan in de propaganda werd voorgedaan.²⁴

²² Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 120-136.

²³ W. Lower, *Nazi-empire Building and the holocaust in Ukraine* (North Carolina 2005) 24-29.
Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 120-136.

²⁴ L. de Jong, *Het Koninkrijk Der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6: juli '42- mei '43: eerste helft* (Den Haag 1976) 463-465.

Klaas Kostelijk

De tuinder Klaas Kostelijk is tweemaal vrijwillig naar het Oost-Europa vertrokken. Alvorens zijn motieven, verwachtingen en ervaringen te onderzoeken is het van belang een beeld te krijgen over de persoon Klaas Kostelijk. Wat was zijn uitgangspositie in Nederland en wat voor NSB'er was hij?

Klaas Kostelijk is geboren op 8 maart 1894 in Zuid-Scharwoude. Hij was de jongste uit een gezin van vijf en verloor al op 13-jarige zijn moeder Trijntje de Kooy die toen 40 jaar oud was. Zijn vader Teunis Kostelijk overleed op 53-jarige leeftijd. Veel opleiding heeft hij niet gevolgd, slechts lagere school en een cursus boekhouden en bemestingsleer. Hij werd dan ook net als zijn vader een tuinbouwer. Hij trouwde op 25-jarige leeftijd met Catharina Maria Wink en samen met zijn vrouw stichtte hij een gezin van vijf kinderen die allen geboren werden voor het uitbreken van de oorlog in Nederland.²⁵ Het gezin bestond uit zeven gezinsleden waarover het een en ander bekend is door een kaart die Catharina Kostelijk naar een mede NSB'ster stuurde tijdens de oorlog. Hierin schreef zij onder meer dat een van haar dochters al negen maanden (15 augustus 1943) een relatie had met een Duitser die op het moment van schrijven in Noorwegen gestationeerd was en dat een van haar zoons al 2.5 jaar bij de NSKK diende. De NSKK staat voor *Nationalsozialistische Kraftfahrkorps*, bij deze organisatie werkten vrijwilligers als chauffeur voor de Duitse Wehrmacht en zo ook één van de zoons van de familie Kostelijk.²⁶ Hij was op het moment van schrijven thuis met ziekteverlof, maar hij was al 2 jaar in Rusland geweest. Na genezing van zijn vingeroperatie zou hij als vrijwilliger naar Duitsland gaan als chauffeur.²⁷

2.1 NSB- lidmaatschap

De NSB werd opgericht door Anton Mussert (algemeen leider) en Cornelis Geelkerken op 14 december 1931 en opgeheven in 1945. Kostelijk werd al in 1935 lid van de Nationaal Socialistische Beweging en bleef lid tot de opheffing van de partij.²⁸ Lidmaatschap van de NSB leverde in 1935 nog geen economische voordelen op, deze kwamen pas tijdens de oorlog toen de NSB meer invloed kreeg. Een ideologische overtuiging voor zijn lidmaatschap is dus aannemelijk. Waarom wilde deze boer lid worden van de Nationaal Socialistische Beweging? In zijn verhoor verklaart Kostelijk het volgende: 'Op 10 september 1935 ben ik lid geworden van de NSB (...) vanwege de crisis die er toen in ons land heerschte die mijn inziens niet in

²⁵ Staat van Inlichtingen ten dienste van P.O.D te Alkmaar (7.12.1945). NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

²⁶ A. Noorlag, *Een leven lang gezwegen. Getuigenissen van NSB'ers en hun familie* (Bedum 2007) 217.

²⁷ Brief C. Kostelijk aan Mej. Kuiper (15.9.1943) NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

²⁸ Registratiekaart van de NSB. NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

verdeeldheid opgeheven kon worden, heb ik mij als lid van de NSB laten inschrijven, omdat ik meende door de beweging alwaar ik eenheid in zag, de crisis wel opgeheven kon worden.²⁹ Kostelijk hoopte waarschijnlijk op een betere toekomst, met één sterke partij en één sterke leider. Een reden die gold voor vele mensen die in 1935 op de NSB stemden. De partij haalde bij de Provinciale Staten Verkiezingen van 1935 dan ook maar liefst 7,9% van de stemmen en dat was voor die tijd een sensationeel resultaat, omdat Nederland door de verzuiling veel stabielere politieke partijen kende en dus stabielere verkiezingsuitslagen dan tegenwoordig.

Daarnaast kun je zijn lidmaatschap verklaren vanuit zijn achtergrond, want Kostelijk was een tuinder en behoorde zodoende tot de boerenbevolking die hard was getroffen door de economische crises van de jaren '30. De prijzen van akkerbouwproducten waren in 1932 gedaald tot zestig à zeventig procent van het peil van voor 1914. Daarnaast bestond onder boeren het gevoel dat hun belangen nauwelijks werden behartigd door de huidige politieke partijen.³⁰ Veel boeren werden zodoende lid van de NSB omdat Mussert boeren centraal stelde in zijn programma, want volgens Mussert waren boeren het fundament van de staat. En de staat had als taak de binnenlandse landbouwproductie in bescherming te nemen tegen de buitenlandse concurrentie. Bovendien achtte Mussert, vanwege de bevolkingsgroei en de toenemende oorlogsdreiging, de landbouwsector van levensbelang.

Bovendien is het zo dat de NSB in 1935 op zoek ging naar nieuwe bondgenoten: de boeren. Om de kansen voor de aanstaande verkiezingen te vergroten probeerde de beweging aansluiting te vinden bij bevolkingsgroepen die geraakt waren door de crisis en daarom mogelijk ontvankelijk waren voor de boodschap van de NSB. Propaganda gericht op boeren nam dan ook toe in 1935.³¹

Kostelijk geloofde in de boodschap die de Nationaal Socialistische Beweging verkondigde. Zo verklaarde hij ook in zijn verhoor: ‘Niet omdat wij pro-Duitsch waren, maar alleen omdat wij het nationaal socialistisch regime toegedaan waren. Enig verraad of iets dergelijks heb ik nooit gepleegd.’³² Ondanks dat dit een verklaring is van de verdachte van na de oorlog en er dus kritisch moet worden gekeken naar het waarheidskarakter van deze uitspraken, lijkt het aannemelijk dat Kostelijk hier de waarheid vertelde. Want ondanks dat Kostelijk het nationaalsocialistisch regime was toegedaan, lijkt hij niet pro-Duits te zijn

²⁹ Verklaring K. Kostelijk uit proces-verbaal Alkmaar (17.5.1945). NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

³⁰ R. Slaa en E. Klein, *De NSB. Ontstaan en Opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging 1931-1935* (Amsterdam 2009) 300.

³¹ Slaa en E. Klein, *De NSB*, 606.

³² Verklaring K. Kostelijk (17.5.1945). NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk (proces-verbaal van aanhouding en inbewaringstelling)

geweest en bovendien heeft hij tijdens zijn tijd in Nederland, buiten zijn lidmaatschap, geen dingen gedaan die na de oorlog als strafbaar feit werden gezien.

Dit blijkt onder andere uit verschillende brieven die ‘kennissen’ van de familie Kostelijk hebben opgestuurd naar de P.O.D. (Politie Opsporing Dienst) te Gouda ten gunste van de familie Kostelijk. Zo blijkt uit deze brieven dat Kostelijk tijdens de periode dat hij in Nederland verbleef enkele onderduikers op zijn bedrijf aan het werk heeft gehad, waarvan hij wist dat ze onderduikers waren. Een van deze onderduikers schrijft in zijn brief: ‘Den heer Kostelijk heeft mij zeer goed behandeld en ook wel etenswaren zoals tarwe gegeven. Hij heeft met mij nooit over politiek gesproken en hoewel hij wist dat ik onderduiker der Koninklijk marine als hij gevangen naar Duitsland moest en ook voor de arbeidsinzet heeft hij mij wanneer er gevaar was mij steeds gezegd: blijf maar hier als ze jullie naar Duitsland willen hebben, moeten ze dat zelf maar doen, daar leen ik mij niet voor. Ik vond in dit opzicht den heer Kostelijk prijzenswaardig en hij heeft ook vele trekkers geholpen. De heer Kostelijk heeft mij mijns inziens voor deportatie behoed.’³³ Een andere onderduiker verklaarde dat hij van begin februari tot eind mei 1945 ondergedoken is geweest bij de familie Kostelijk in Zuid-Scharwoude. Ook verklaarde dezelfde man dat de heer Kostelijk hem heel goed heeft behandeld en dat hij nooit honger heeft geleden en dat de familie vele mensen heeft geholpen die op hongertocht waren op zoek naar voedsel. Buiten onderduikers hebben zijn personeelsleden en een dorpsgenoot brieven geschreven waarin enkel positieve geluiden te horen waren ten aanzien van Klaas Kostelijk. In al deze brieven komt naar voren dat hij niet alleen onderduikers hielp, maar ook vele trekkers tegen eerlijke prijzen aan eten heeft geholpen, evacués in huis heeft opgenomen en dat hij naar hun weten nimmer iemand heeft verraden of hen heeft geprobeerd over te halen lid te worden van NSB.³⁴ Zo concludeerde de dorpsgenoot Peter in zijn brief: ‘Volgens mij heeft hij nooit iemand in de weg gestaan of verraden, en heb ook nooit wat aangebracht wat in bezettingstijd het licht niet kon verdragen. Nogmaals de heer Kostelijk heeft zich als een goed Nederlander gedragen.’³⁵

De naam Kostelijk komt ook nog voor op enkele lijsten van nationaalsocialistische organisaties. Zo was hij lid van de Nederlandse Volksdienst (NVD) in zijn gemeente Langedijk, dit was de Nederlandse variant van het Duitse National Socialistische Volkswohlfart. Deze organisatie werd in juli 1941 opgericht en het idee achter deze

³³ Brief F. Aarts aan P.O.D. te Alkmaar (27.6.1946). NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk

³⁴ Brief van voormalig personeel K. Kostelijk aan de P.O.D te Alkmaar (3.7.1945). NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk

Brief dorpsgenoot aan de P.O.D. te Alkmaar (26.6.1946). NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk

Brief voormalig onderduiker aan de P.O.D. te Alkmaar (27.6.1946). NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

³⁵ Brief dorpsgenoot aan de P.O.D. te Alkmaar (26.6.1946). NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

organisatie was dat het sociale werk in Nederland zou worden samengebundeld in deze organisatie. Ook stond hij op de lijst van de Landwacht van Langedijk, maar het is onduidelijk welke rol hij hierin heeft gespeeld. De Landwacht was opgericht in 1943 als een soort hulppolitie met als hoofdtaak de bescherming van NSB'ers.³⁶ Hij is er echter niet voor veroordeeld na de oorlog dus er zal geen bewijs bestaan dat hij iemand heeft verraden. Tevens had hij een abonnement op het blad 'de Daad', het NSB-blad voor de regio Amsterdam³⁷.

Klaas Kostelijk lijkt dus een man te zijn geweest die overtuigd was van de leer van het nationaalsocialisme, maar hij lijkt zich niet actief bezig gehouden te hebben met activiteiten voor de organisatie en bovendien wijst niets erop dat hij heeft geprobeerd zijn persoonlijke overtuiging op anderen over te dragen, dan wel dat hij handelingen heeft verricht waarvoor hij na de oorlog kon worden vervolgd.

2.2 Oostland

Zijn keuze daarentegen om zich vrijwillig in te schrijven om naar het oosten te gaan, was na de oorlog wel strafbaar. Kostelijk vertrok tijdens de oorlog tweemaal naar het oosten. De eerste keer was al in maart 1942, wanneer hij samen met zijn zoon van twintig naar Riga vertrok. Dit was dan ook al voor de oprichting van de NOC op 6 juni 1942, hetgeen betekent dat deze uitzending viel onder de organisatie van Culano (Commissie Uitzending Landbouwers naar Oost-Europa) de voorloper van de NOC. Ongeveer zeshonderd Nederlandse boeren gingen voor de Landwirtschaftsgesellschaft Ostland in de veroverde gebieden werken. Deze pioniers ontvingen na aankomst in het oosten eerst een korte opleiding in Lödz (Litzmannstadt) te Polen en daarna werd men naar Riga gebracht. Het was de bedoeling dat ze in Lödz werden ingeënt tegen ziektes en een uitrusting ontvingen waarna ze naar hun bestemming werden gebracht waar ze een bepaald werkterrein of bepaald een gebied toegewezen kregen. Daar gingen ze werken onder Rijksduitse of Nederlandse leiding.³⁸

Of Kostelijk en zijn zoon ook deze opleiding hebben genoten is niet met zekerheid vast te stellen, maar het is wel heel waarschijnlijk. Het is een opmerkelijke stap om te besluiten je gezin achter te laten tijdens de bezetting en te vertrekken naar een vreemd land, maar de propaganda die er gevoerd werd om boeren te werven heeft invloed gehad op Kostelijk. In

³⁶ Noorlag, *Een leven lang gewegen*, 216.

³⁷ Rapport P.O.D. Alkmaar afdeling documentatie (24.1.1946), NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk

³⁸ *Het volk* (8 februari 1943). NIOD, KAI, 1783.

Zuid-Scharwoude had hij een tuinbouwbedrijfje van 21 hectare wat niet veel opleverde en de propaganda voor de vrijwillige inzet in het oosten zette hem er uiteindelijk toe aan om zich in te schrijven voor uitzending naar het oosten. Deze propaganda bracht de boodschap dat iemand die in ‘Rusland’ meehielp aan de pioniersarbeid voor het Nederlandse volk, en in het bijzonder voor de Nederlandse boeren, een grote toekomst werd geboden. Dit verhaal trok Klaas Kostelijk zo aan, dat hij zich samen met zijn zoon vrijwillig inschreef.³⁹ In een ander verhoor verklaarde Kostelijk dat hij zich aanmeldde, omdat zijn zoon zo graag naar Rusland wilde en dat hij hem nog te jong vond (20jaar) om alleen te gaan.⁴⁰

Zijn verwachtingen waren gelijk aan de beloftes die werden gedaan aan de pioniers, namelijk dat hij als bedrijfsleider op een groot landbouwbedrijf nabij Riga zou komen te werken, maar hier bleek na aankomst niets van terecht te komen. Klaas Kostelijk werd geen bedrijfsleider en verklaarde ook dat hij vrijwel niets in te brengen had op het bedrijf waar hij terecht kwam. Waar dit precies is geweest, blijft onbekend. Het leven in Riga viel hem tegen, omdat de gemaakte beloftes niet werden nagekomen. Bovendien kreeg Kostelijk ook nog een zwaar persoonlijk trauma te verwerken, omdat zijn zoon werd neergeschoten bij een overval door partizanen op 9 juli 1942. Ondanks dat hier voor hun vertrek niets over bekend was, was dreiging door partizanenaanvallen dagelijkse realiteit voor de pioniers in Letland. Dit verklaart ook waarom Nederlanders toegang hadden tot geweren en patronen. Ook Kostelijk bevestigde in zijn verhoor dat er op zijn bedrijf geweren aanwezig waren die zij naar believen konden gebruiken, maar hij verklaarde echter dat hij nimmer een geweer heeft aangeraakt en ook nooit een schot heeft gevuld tijdens zijn verblijf in Letland. Wederom een verklaring die lastig op waarheid is te toetsen. Het verlies van zijn zoon en de teleurstellende realiteit ter plaatse maakten dat hij eind juli, begin augustus zijn ontslag heeft aangevraagd en ook heeft gekregen.⁴¹

Ondanks dat hij gedesilluseerd terugkeerde en hij zijn zoon heeft moeten begraven in Rusland, besluit Kostelijk toch om wederom naar het oosten te vertrekken, ditmaal naar Oekraïne. De organisatie zou deze keer in handen zijn van de nieuw opgerichte Nederlandse Oost Compagnie in plaats van Culano. Hierdoor verwachtte hij dat het deze keer allemaal veel beter geregeld zou zijn en dat hij nu wel bedrijfsleider over een groot landgoed kon worden.⁴² Bij deze uitzending behoorde hij tot de Groep de Waard, dit was een groep boeren die onder leiding van boerenleider Arnout de Waard naar Oekraïne vertrokken. Kostelijk zat

³⁹ Verklaring K. Kostelijk uit proces-verbaal Langedijk (17.5.1945) NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

⁴⁰ Verklaring K. Kostelijk uit proces-verbaal Alkmaar (6.11.1945) NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Verklaring K. Kostelijk (6.11.1945). NA-ABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

in de eerste lichting van 35 boeren die naar Oekraïne gingen.⁴³ Allereerst gingen ze naar een opleidingsschool te Rohatsjiv, waarna ze na afloop van hun leergang op 3 december 1942 geplaatst werden. In veertien dagen werden de boeren op deze Hollandse school klaargestoomd voor de baan van Stützpunktführer of assistent- Stützpunktführer en daarna werden ze ingezet in de gebieden: Zjytomyr, Nikolajwew, Cherson en Dnjepropetrows. Kostelijk werd uiteindelijk geplaatst in het district Zjytomyr in Cernachove op een boerenbedrijf. Uit zijn verklaringen wordt duidelijk dat hij hier het uniform van de Nederlandse Oost Compagnie droeg. Dit was een uniform speciaal ontworpen voor de kolonisten die naar het oosten vertrokken. Zijn verblijf zou echter niet van lange duur zijn. In zijn verhoor verklaarde hij dat hij in Oekraïne mee moest doen aan vorderingen van koeien van Russische boeren. Hij beweerde dat hij hieraan niet mee wilde doen en daarom omstreeks februari 1943 zijn ontslag had aangevraagd, slechts drie maanden na zijn plaatsing.⁴⁴ Kostelijk was niet de enige boer die in het eerste kwartaal van 1943 alweer naar huis terugkeerde. In totaal gingen 36 boeren weg uit Oekraïne. Voor sommigen was hun contract afgelopen, maar de meesten werden om verschillende redenen ontslagen, omdat zij bijvoorbeeld geen goed Duits spraken of omdat zij bang waren voor partizanen, maar ook wegens wangedrag als dronkenschap en diefstal.⁴⁵

Hij is daar nog tot half april gebleven, omdat er geen vervoersmogelijkheid was en kwam uiteindelijk half april 1943 weer terug in Nederland waar hij vanaf toen is gebleven. Al deze informatie komt uit het verhoor van Klaas Kostelijk en daarom moet men hierbij in gedachte houden dat Kostelijk in een zo'n gunstig mogelijk daglicht wilde komen te staan, om op deze manier een zo laag mogelijke straf te bewerkstelligen. Veel van de door hem verklaarde feiten zijn lastig te toetsen, bijvoorbeeld de reden die hij geeft voor zijn ontslag: weigering tot vordering van koeien van Russische boeren. Deze verklaring lijkt hem in een positief daglicht te stellen, men kan echter nooit achterhalen of dit de echte waarheid is.

Tweemaal is hij dus vertrokken naar 'Rusland'. Beide keren had hij de verwachting om bedrijfsleider te worden op een groot landbouwbedrijf en dat hij hiermee pioniersarbeid voor het Nederlandse volk zou verrichten. Dit zou tot gevolg hebben dat hij een grote toekomst tegemoet ging. Hieronder moet voornamelijk economisch gewin worden verstaan. Onduidelijk is of Kostelijk verwachtte zich permanent of misschien voor enkele jaren te gaan vestigen in 'Rusland'. Dit is echter nooit gebeurd, want zijn ervaringen in Letland en

⁴³ Lijst van personen die naar oostgebieden zijn vertrokken 1942-1944. NIOD, arch. 176, 84.

⁴⁴ Verklaring K. Kostelijk (6.11.1945). NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

⁴⁵ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 128.

Oekraïne waren slecht en zijn verwachtingen kwamen beide keren niet uit en hij keerde dan ook tweemaal vervroegd terug naar huis. Zijn avontuur in het oosten was uitgelopen op een deceptie.

2.3 Terugkeer en Vervolging

Klaas Kostelijk keerde al in april '43 terug naar Nederland, net voor de april-meistakingen die in Nederland plaatsvonden in dat jaar. Deze stakingen markeerden een omslagpunt in de bezettingsperiode, want na deze stakingen nam het verzet toe en traden de Duitsers harder op.⁴⁶ Klaas Kostelijk hervatte zijn tuinbouwbedrijf tot het einde van de oorlog en bleef na zijn terugkeer lid van de NSB.

Op 5 mei 1945 is dan zo ver: het Duitse leger capituleerde. In Nederland werden de geallieerde troepen feestelijk onthaald, maar tegelijkertijd is het tijd voor vergelding. In heel Nederland werden NSB'ers bij hun huizen opgehaald en vaak onder veel belangstelling opgepakt en vastgezet. Ditzelfde lot ondergingen ook Klaas Kostelijk en zijn vrouw, want zij werden in Zuid-Scharwoude op 9 mei door de plaatselijke Binnenlandse Strijdkrachten opgehaald en in bewaring gesteld in het gebouw De Nederlanden in Noord-Scharwoude. Op 17 mei werd hij verhoord en enkele weken later brachten ze hem over naar kamp Rochachele te Alkmaar.⁴⁷ Hoe het leven daar is geweest voor Kostelijk, is niet te reconstrueren. Wel verklaarde een kampcommandant op 2 juli 1946 over Kostelijk: 'Geïnterneerde Klaas Kostelijk is vanaf 31 mei 45 tot heden in mijn kamp geïnterneerd geweest. Hij heeft geen sympathieke indruk gemaakt door zijn gesloten karakter. Hoever hij van zijn vroegere ideeën is teruggekomen is dezerzijds niet bekend. Ook bij de verrichten werkzaamheden blonk hij lang niet uit.'⁴⁸

Kostelijk werd uiteindelijk berecht door het Tribunaal te Alkmaar. De Nederlandse regering had tijdens haar ballingschap in Londen al bepaald dat de bestaande regels en wetten niet afdoende waren om na de oorlog alle verdachten te berechten. Er werd dus besloten om het Bijzonder Strafrecht te creëren, om op deze manier een 'bijltjesdag' te voorkomen. Dit was in feite een nieuw soort strafrecht dat een aanvulling was op het al bestaande strafrecht. Onder dit Bijzondere Strafrecht bevond zich ook het Tribunaalbesluit. Tribunalen konden administratieve en tuchtrechtelijke maatregelen opleggen aan verdachten die 'op enigerlei wijze hulp of steun hadden verleend aan de vijand, lid waren geweest van een nationaalsocialistische organisatie, voordeel hadden getrokken uit de door de vijand of diens

⁴⁶ URL <http://deoorlog.nps.nl/page/dossiers/780350/April-Meistakingen+in+1943?af1=3>

⁴⁷ Verklaring Proces-verbaal Langedijk (17.5.1945). NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

⁴⁸ Getuigschrift Kampcommandant Rochdale (2.7.1946). NA-CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

handlanger genomen maatregelen.⁴⁹ Kostelijk moest op 10 juli 1946 voorkomen bij het Tribunaal te Alkmaar. Hij werd hier in staat van beschuldiging gesteld van het feit dat hij van 1935 tot ontbinding lid was geweest van de NSB en dat hij tussen maart '42 en mei '43 voor negen maanden vrijwillig voor de NOC in 'Rusland' werkzaam was geweest waardoor hij steun had verleend aan de vijand en diens handlangers. Uiteindelijk werd hij veroordeeld tot een internering van één jaar en zes maanden: de detentie zou eindigen op 8 november 1946. Tevens raakte hij net als alle andere veroordeelde NSB'ers zijn actief en passief kiesrecht kwijt. Ook werd zijn vermogen, wat op dat moment op 40.000 gulden was vastgesteld, verbeurd verklaard tot een bedrag van 13.000 gulden.⁵⁰

Klaas Kostelijk en zijn gezin waren NSB'ers die geloofden in de nationaalsocialistische boodschap. De crisis van de jaren '30 die de boerenstand hard raakte, maakte Kostelijk waarschijnlijk ontvankelijk voor de boodschap van de beweging. Ondanks zijn langdurig lidmaatschap heeft Kostelijk tijdens zijn tijd die hij in Nederland doorbracht geen onvaderlandse handelingen verricht. Hij had daarentegen zelfs onderduikers in dienst. Zijn motieven om zich vrijwillig in te schrijven voor uitzending naar Riga en Oekraïne lijken geen ideologische grondslag te hebben. Hij leek voornamelijk geïnteresseerd in de beloften van een grote toekomst die deze uitzendingen zouden bieden. Maar zijn ervaringen in het oosten zijn beide keren negatief. De beloftes werden niet nagekomen en het voorgespiegelde land van melk en honing voldeed niet aan Kostelijks verwachtingen. Bovendien verloor hij zijn zoon door een partizanenaanval. Oost-Europa bleek dus achteraf voor Klaas Kostelijk niet de sleutel tot zijn toekomst te zijn.

Johan Wouter van IJzeren

Johan van IJzeren was net als Klaas Kostelijk als pionier eerst naar Letland gegaan en daarna voor een tweede maal, wederom met hetzelfde transport als Kostelijk, naar Oekraïne. Hij werd geboren voor de Eerste Wereldoorlog en werd volwassen tijdens het interbellum. De zoon uit een tuinderfamilie werd geboren op 19 maart 1910 in Molenaarsgraaf te Zuid-Holland. Zijn vader, Floris van IJzeren, stierf vroeg en dit had als gevolg dat hij al op 16-jarige leeftijd bedrijfsleider werd van het boerenbedrijf van zijn ouders in Meerkerk. In 1933, als Van IJzeren 23 is, werd het bedrijf opgeheven wegens de slechte gezondheid van zijn moeder. Hierna begint hij een eigen bedrijf in de veevoederhandel. Dit bedrijf kan hem niet

⁴⁹ H. Eeftink, *De Bijzondere Gerechtspleging 1944-1952: rampzalige gevolgen voor politieke delinquenten en collaborateurs* (Soesterberk 2007) 205-207.

⁵⁰ Uitspraak door Tribunaal voor het Arrondissement Alkmaar (10.7.1946). NA- CABR, dossier t.n.v. K. Kostelijk.

veel hebben opgeleverd. De economische crisis van de jaren '30 en de sociale ontreding die hierop volgde, moeten een grote rol hebben gespeeld in zijn leven in die tijd. Het graanbedrijf was in elk geval geen lang leven beschoren en werd door grondstoffengebrek opgeheven op 4 mei 1940.⁵¹

Van IJzeren stichtte zijn gezin met de twee jaar jongere Adriana Elisabeth.⁵² Samen kregen zij drie kinderen die allen geboren werden voordat hun vader in maart 1942 voor het eerst naar het Oostland vertrok. Het gezin woonde in het Utrechtse dorp Oudewater op Havenstraat 12bis en behoorde tot de Hervormde Kerkgenootschap. De Nederlandse Hervormde Kerk had nooit een uitspraak gedaan met betrekking tot het NSB-lidmaatschap van haar volgers. De Gereformeerde Kerk verklaarde daarentegen in 1936 al dat lidmaatschap van de NSB niet in overeenstemming was met de gereformeerde belijdenis.⁵³ In het dorp Oudewater onderhield hij tijdens de oorlog goede contacten met de NSB-burgemeester. De vrouw van Van IJzeren verklaarde dat haar man op regelmatige basis samen met de NSB burgemeester de Vries de *Deutsche Zeitung* las.

3.1 Overtuigde NSB'er?

Om achter de motieven van Johan van IJzeren te komen om naar het Oostland te vertrekken is het belangrijk om eerst een beeld te krijgen van deze man. Wat waren zijn motieven om lid te worden van de NSB?

Johan van IJzeren werd net als Klaas Kostelijk al in 1935 lid van de Nationaal Socialistische Beweging. Zoals eerder beschreven gaf dit vroege lidmaatschap nog geen economische voordelen, men keek in die tijd neer op NSB'ers in Nederland. Zelf gaf hij na de oorlog als reden voor zijn lidmaatschap: 'Door politiek die de NSB propageerde dacht ik dat bedrijfsleven, althans de boerenstand veel verbeterd zou worden.'⁵⁴ De reden die Van IJzeren opgaf voor zijn lidmaatschap is deels te verklaren vanuit zijn achtergrond. Hij kwam voort uit een boerengezin en onderhield, door zijn bedrijf in veevoerhandel nauwe banden met de boerenbevolking en zodoende kende hij de noden van de boerenstand die vooral in de jaren'30 erg hoog waren. Wel verklaarde Van IJzeren in zijn verhoor dat hij zich in 1937 heeft laten schrappen als lid van de beweging, maar dat hij in 1941 wederom lid is geworden omdat hij hoopte via de beweging een baantje te bemachtigen om zo een betere economische

⁵¹ Afschrift NSB dienst arbeidsinzet en Arbeidsverheffing sollicitatie (21.8.1942). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W. van IJzeren.

⁵² Achternaam ontbreekt. Niet te achterhalen in het archief.

⁵³ Eeftink, 'De Bijzondere Rechtspleging 1944-1954', 20.

⁵⁴ Verklaring J.W van IJzeren (21.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

positie te verkrijgen.⁵⁵ Toch is Van IJzeren waarschijnlijk geen man geweest die slechts lid werd van de NSB om economische redenen, want buiten zijn vroege lidmaatschap zijn er meerdere redenen om te veronderstellen dat Van IJzeren een overtuigde NSB'er was.

Zo had hij een abonnement op het weekblad van de NSB, *Volk en Vaderland*. Tevens had hij een abonnement op de *Zwarte Soldaat*, dit was het weekblad van de Weerafdeling(WA) van de NSB. Ook verklaarde zijn vrouw in haar getuigenverklaring dat hij van tijd tot tijd de *Deutsche Zeitung* las.⁵⁶

Bovendien is hij lid geweest van tal van nationaalsocialistische organisaties. Zo was hij sedert verplichtstelling in augustus 1941 lid van de WA. Ook was hij lid van het Huizen en Propagandafond, het Nederlands Agrarisch Front, Nederlands Middenstanders Front en van de Nederlandse Oost Compagnie en tenslotte was hij in september 1944 nog toegetreden tot de Nederlandse Waffen SS.⁵⁷

Buiten zijn lidmaatschap van al deze nationaalsocialistische organisaties zijn er enkele handelingen van Van IJzeren die een kleine inkijk kunnen geven in zijn persoonlijkheid en zijn sympathie voor het nationaalsocialisme en voor de Duitsers. In het begin van de oorlog, op 13 september 1940, stuurde hij een brief naar het hoofdkantoor van de NSB waarin hij schrijft over de anti-Duitse gevoelens van twee collega's uit zijn diensttijd: een 1^e luitenant en een sergeant.⁵⁸ Hij zei over deze brief in zijn verklaring na de oorlog 'Ik voelde mij verplicht als NSB'er die anti-Duitse gevoelens aan het Hoofdbestuur mede te delen. (sergeant bij de O.D) 'u gelieve deze aanklacht niet te beschouwen als verraad, daar dit mij vreemd is, doch uitsluitend als uitvloeisel van mijne overtuiging dat dergelijk personen ons volk heel wat nadeel en leed kunnen bezorgen.' Ondanks dat hij deze aanklacht zelf niet als verraad beschouwde, kan dit wel degelijk zo worden opgevat, omdat indertijd zulke aanklachten konden leiden tot aanhouding en verhoor van de beklaagden. De genoemde 1^e luitenant verklaarde in een brief na de oorlog aan het P.O.D (Politie Opsporingsdienst) Kern Oudewater op 19 januari 1946 over Van IJzeren: 'Hij blijkt dan ook een volbloed verrader te zijn geweest, die er zelfs niet tegen opzag zijn collega en Commandant tegenover wien hij

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Verklaring J.W van IJzeren (21.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

Verklaring A.E van IJzeren(19.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁵⁷ Karthotheekkaart WA. NA-CABR, dossier T.n.v. J.W van IJzeren.

Volgeplakte zegelkaart Huizen en Propagandafonds. NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

Kaart Ned. Agrarisch Front 1940-1941. NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren

Bewijs lidmaatschap Nederlands Middenstanders Front (1941-1943). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

SS Soldbuch. NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁵⁸ Brief J.W van IJzeren aan Hoofdbestuur NSB (13.10.1940). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

steeds een vriendschappelijke houding aannam, aan het hoofdkwartier der NSB te verraden. Het heeft zeker niet aan van IJzeren gelegen dat ik hierover nooit ben vervolgd.⁵⁹ Er kan hieruit worden opgemaakt dat Van IJzeren niet alleen sympathiserend NSB-lid was, maar ook pro-Duits.

Tijdens zijn interneringstijd na de oorlog schreef Van IJzeren enkele brieven aan de Stichting Politieke Delinquenten om te vragen of hij mag worden overgeplaatst naar de kolenmijnen of misschien zelfs strafvermindering zou kunnen ontvangen. In deze brieven worden enkele uitspraken gedaan waaruit men zou kunnen afleiden dat van IJzeren tijdens de oorlog geloofde in de nationaalsocialistische zaak. Zo schrijft hij: ‘(..)Nadat mij de vele gruwelen door het Nat. Socialisme bedreven ter oore kwamen heb ik dikwijls gegruwd bij de gedachte dat ik ook dit stelsel heb voorgestaan en heb alleen troost kunnen vinden in het vaste geloof dat Hij wiens sterven en opstanding kort geleden weer werd herdacht, ook voor mij bloed gevloeid heeft(..).’⁶⁰ Hierin schreef hij dat hij ‘het stelsel heeft voorgestaan.’ Ook ondertekende hij de vele brieven die hij tijdens zijn lidmaatschap van de NSB heeft geschreven met de nationaalsocialistische groet Hou Zee en zelfs enkele malen met Heil Hitler.⁶¹

Al deze voorgenoemde voorbeelden doen vermoeden dat Van IJzeren een NSB’er was die overtuigd was van het nationaalsocialistische gedachtegoed. Ook lijkt hij door zijn handelen pro-Duits te zijn geweest. Hiermee kan echter niet vastgesteld worden met welke standpunten van de NSB hij precies wel of niet sympathiseerde.

3.2 Oorlogsdagen

Voor de oorlog was Van IJzeren in militaire dienst als Sergeant Postcommandant van 11 april 1939 tot 1 mei 1940.⁶² De Duitsers vielen Nederland binnen op 10 mei, tijdens deze meidagen werd Van IJzeren die in Oudewater bekend stond als een NSB’er geïnterneerd in de gymzaal in Oudewater. Hiervoor heeft hij naderhand van de NSB nog een oorkonde ontvangen.⁶³ Men vreesde dat de NSB’ers tijdens deze oorlogsdagen de Duitsers te hulp zouden schieten en daarom werden meer dan tienduizend NSB’ers vastgezet tijdens deze meidagen. Slechts na

⁵⁹ Brief 1^e luitenant aan P.O.D. Oudewater (19.1.1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁶⁰ Brief J.W van IJzeren aan Stichting Politieke Delinquenten (21.5.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁶¹ Brief J.W van IJzeren aan mede NSB’er (4.8.1942). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

Brief J.W van IJzeren aan boerenleider E.G. Roskam (10.8 1942) .NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

Brief J.W van IJzeren aan Deutsche Ansiedlung (31.7.1944) . NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁶² Sollicitatie formulier Landstand (28.8.1942). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁶³ Oorkonde NSB voor J.W van IJzeren. NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

vier dagen capituleerde het Nederlandse leger en was de bezetting van Nederland door de Duitsers een feit. Na de oorlogsdagen moest Van IJzeren bij de Opbouwdienst gaan werken. De Duitsers wilden na de capitulatie aanvankelijk een Arbeidsdienst, zoals deze in Duitsland bekend was, invoeren in Nederland. Deze Arbeidsdienst was bedoeld als nationaalsocialistisch vormingsinstituut voor Nederlandse jongeren. Het werd door hen dus gezien als een instrument om het Nederlandse volk op nationaalsocialistische basis op te voeden. Arthur Seyss-Inquart, de rijkscommissaris van Nederland zag echter in, dat directe invoering van een dergelijke verplichte Arbeidsdienst in Nederland weerstand zou oproepen bij de bevolking. Daarom grepen ze de demobilisatie van het Nederlandse leger aan om een overgangsfase in de vorm van de Opbouwdienst te creëren.⁶⁴ Van IJzeren is bij deze Opbouwdienst geweest van mei 1940 tot 15 oktober 1940. Later heeft hij ook het selectiekamp van de N.A.D.(Nederlandse Arbeidsdienst) te Waterloo, Oud Leusden meegemaakt en is hij in Arbeidsdienst geweest van maart 1941 tot augustus 1941. Dit was volgens zijn eigen zeggen een verzoek van de NSB. Aldaar heeft hij zich ingeschreven voor boerenwerk in het oosten.⁶⁵

Waarom wilde deze NSB'er naar het oosten? Wat bewoog deze relatief jonge man van 31 om zijn vrouw en drie kinderen achter te laten om een bestaan op te bouwen in het oosten? Een duidelijk motief geeft Van IJzeren niet in zijn verhoor, maar in een brief die hij vanuit Oekraïne stuurde naar de Rijkscommissaris in Oekraïne, schreef hij het volgende: 'Vrijwillig heb ik mij gemeld bij de N.O.C. om naar Ostland te trekken en daardoor mee te helpen aan *'Deutschlands Ernährung.'*'⁶⁶ Met *'Deutschlands Ernährung'* doelde hij op het veiligstellen van de Duitse voedselvoorziening. Dit zal wellicht niet zijn enige motief zijn geweest om zich vrijwillig aan te melden, maar hierin kan men wel een duidelijk ideologische grondslag terugvinden.

3.3 Riga en Minsk

Johan van IJzeren is meerdere malen naar het oosten vertrokken. De eerste keer was op 19 maart 1942 naar Riga (Letland) waar hij van maart tot mei verbleef om vervolgens vanuit Riga naar Minsk (Wit-Rusland) te vertrekken. Zijn eerste vertrek is dus gelijktijdig geweest met Klaas Kostelijk en zijn zoon en ook Van IJzeren ging werken voor de

⁶⁴ Noorlag, *Een leven lang gezweven*, 213,
URL http://www.nationaalarchief.nl/images/3_9572.pdf

⁶⁵ Verklaring J.W van IJzeren (21.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.
Nederlandse arbeidsdienst persoonsdossier van J.W van IJzeren. NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁶⁶ Brief van Van IJzeren aan Rijkscommissaris van de Oekraïne (7.3.1943 Dubrowka). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

Landwirtschaftsgesellschaft Ostland. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat hij de veertiendaagse cursus te Lödzt heeft doorlopen.⁶⁷ Een groot deel van deze pioniers ging na Lödzt naar Riga waar ze enige tijd verbleven om daarna door te reizen naar Wit-Rusland om aldaar geplaatst te worden. Dit gold ook voor Van IJzeren.

Zijn leven in Riga en Minsk is moeilijk te reconstrueren, omdat bronnenmateriaal over zijn leven daar beperkt is. Maar het is evenwel mogelijk, door een uitgebreide brief die hij vanuit Riga schreef op 18 mei 1942 naar zijn vrouw en door informatie uit zijn verhoor, enkele details naar voren te halen. In Riga verbleef hij in een hotel samen met de andere Nederlanders. Hij omschreef in deze brief naar zijn vrouw zijn daginvulling: ‘Van morgen Rus (Russische) les, vanmiddag wat geëxerceerd en vanavond na het eten net wat melk gedronken en daarna Duits geleerd. Zie hier mijn hele dag programma.’⁶⁸ Het is bekend dat vele oostgangers klaagden over de wantoestanden tijdens hun uitzending, omdat de gemaakte beloftes niet werden nagekomen. Er was sprake van honger en de pioniers werden ingezet tegen partizanen in plaats van bedrijfsleider of assistent op een boerenbedrijf te worden. De brief van Van IJzeren heeft daarentegen een redelijk positieve toon . Wel schreef hij over de honger en de oorzaak hiervan in zijn ogen: ‘Dus hoop ik dat t hongerlijden nu voorbij is, Ik heb trouwens de laatste tijd aardig goed gehad omdat ik steeds op nieuwe voedselbonnen ben uitgegaan en dan kon ik hier en dan weer daar wat krijgen zonder bon, ‘t valt anders niet mee. De oorzaak dat wij weinig te eten krijgen zit niet bij de Ostland, maar bij t hotel waar wij te eten krijgen en de Hollandse leider die er naar kijken moet, want die laat alles van z’n koude kleeren af glijden.’⁶⁹ Hij legde hier dus niet de schuld bij de overkoepelende organisatie, maar bij de plaatselijke Hollandse leider.

Ook schreef hij over een redevoering die hij had bijgewoond in Riga van ‘een van de Ostland.’ Hij omschreef deze redevoering als interessant en leerzaam ‘en tot slot weet hij ons op de plicht datgene te doen wat ons opgedragen wordt en niet voor kleinigheden zeuren, verder voor de plannen voor na de oorlog enz.’⁷⁰ Uit de toon in de brief lijkt Van IJzeren het hiermee eens te zijn.

Ondanks dat hij niet heel negatief schreef over zijn verblijf in Riga leek hij blij met het vooruitzicht dat hij naar Minsk zou vertrekken. Hij schrijft aan zijn vrouw dat het fijn is eindelijk is aan de slag te gaan. Ook had hij er zijn eigen verklaring voor waarom de

⁶⁷ Aanwervingsbevestiging voor Ostland J.W van IJzeren. NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren. Betriebsleiter vertrag voor Ostland ondertekend J.W van IJzeren (26.11.1941). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁶⁸ Brief J.W van IJzeren aan zijn vrouw (18.5.1942 Riga). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

organisatie de boeren zolang heeft vastgehouden in Riga terwijl ze niet daadwerkelijk veel konden doen ‘ik geloof dat ze ons hier zo lang hebben laten zitten om te zien wie zich behoorlijk bleef gedragen en wie niet. Er zijn dan ook al enkele naar huis en er zullen nog wel meer gaan, vooral als die africhting (in Minsk) wat goed is, druipen er nogal wat af.’⁷¹

Van IJzeren had duidelijke verwachtingen van zijn baan en leven in Minsk. Na aankomst in Minsk zou hij eerst 14 dagen militair afgericht worden waarna hij voor 25 tot 50 Wit-Russen in de leeftijd van 17 – 25 jaar zou komen te staan. Wat hij hiermee precies bedoelde, is onduidelijk, maar het is waarschijnlijk dat hij de leiding over deze groep zou krijgen op een boerenbedrijf. Zijn werkzaamheden in Minsk zouden dezelfde zijn als die van de Organisatie Todt en tevens zouden ze de oogst binnen moeten halen enz. Hij had een positieve visie op zijn toekomst in Minsk want zo schrijft hij ‘Ik geloof dat ik een goede keuze gedaan heb door te besluiten met de zoo- genoemde bouwploeg mee te gaan, daar de andere ook niet op een bedrijf komen en als ze er komen toch niets in te brengen hebben als leege briefjes, terwijl wij al direct een leidende functie krijgen na gebleken geschiktheid in de 14 dagen africhting. Ons is bovendien beloofd als wij het er hiermee goed afbrengen, wij zeker niet (onleesbaar woord) zullen staan bij de andere wat betreft de eventuele toewijzing van een bedrijf.’⁷² Klaas Kostelijk kwam terecht op zo’n bedrijf en zijn ervaringen bevestigden inderdaad dat hij daar niets in te brengen had. Maar ondanks dat Van IJzeren verwachtte dat hij beter af zou zijn dan ‘de anderen’ bleken zijn ervaringen in Minsk echter lang niet zo rooskleurig.

Zijn verblijf in Wit-Rusland was zelfs van korte duur, omdat hij na korte tijd alweer ontslagen werd en huiswaarts keert. Zelf verklaarde Van IJzeren in zijn verhoor dat hij in september 1942 ontslagen werd, terwijl in de brieven die hij stuurde naar de Landstand betreffende zijn ontslag herhaaldelijk de datum 11 juni 1942 wordt genoemd. Deze laatste datum is waarschijnlijk de juiste, aangezien er ook in de maand augustus briefwisselingen hebben plaatsgevonden in Nederland tussen Van IJzeren en de organisatie van de Landstand. In deze periode kan hij zodoende niet in Minsk hebben verbleven.⁷³

Van zijn verwachtingen is dus weinig uitgekomen. Het is aannemelijk dat hij wel de militaire africhting heeft doorlopen, maar over de verwachte leiding over een groep Wit-Russen verklaarde Van IJzeren na de oorlog in zijn verhoor ‘Dit is evenwel niet doorgegaan daar ik ruzie gekregen heb met een Duitser die aldaar de leiding had.’ Deze Duitser is zeer

⁷¹ Ibidem.

⁷² Brief J.W van IJzeren aan vrouw (18.5.1942 Riga). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁷³ Brieven J.W van IJzeren aan Landstand en Kameraden (4.8.1942) .NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

waarschijnlijk de Herr Oberst-Feldmeister Rabsilber.⁷⁴ Hij was waarschijnlijk degene die ervoor zorgde dat Van IJzeren met 35 andere Nederlandse boeren uit Minsk ‘zuruckkommandiert’ werd naar Holland. De reden hiervoor kan men terugvinden in een andere brief die Van IJzeren stuurde naar de Nederlandse Landstand. Hierin verklaarde hij dat hij uit betrouwbare bron heeft vernomen dat Ir. Staf van de Heimij (leider van Culano) beweerde dat de ongeschikten uit Minsk, naar huis waren gezonden.⁷⁵ Van IJzeren behoorde dus tot een van deze zogenoemde ‘ongeschikten.’ Met deze bewering was Van IJzeren het totaal niet eens. Zo schreef hij in dezelfde brief ‘ik moet daar ernstig tegen protesteren want als er van onbruikbaar of zoiets sprak is, kon het wel eens zijn dat er bij de 10 in Minsk achtergeblevenen, meer onbruikbare zijn dan bij de 35 naar huis gestuurde.’⁷⁶ Uit een notitie voor de directie van de Nederlandse Oost Compagnie schrijft meneer Piek over deze zaak. Het blijkt dat Van IJzeren samen met twee andere boeren, zonder dat hun capaciteiten werden onderzocht, werden ingedeeld bij de landbouwdienst, puinruimen en krijgsgevangen bewaken. Zij werden op posten gezet waarbij over inzet als bedrijfsleider geen sprake was. Zij kwamen onder leiding van de Duitser Rabsilber, die veronderstelde dat Van IJzeren dit vrijwillig deed. In de notitie wordt geschreven dat de drie mannen besloten terug naar het westen te gaan toen ze werden gedwongen tot deze semimilitaire activiteiten.⁷⁷ In andere brieven werd gesproken van ontslag. De waarheid zal er tussenin liggen. Duidelijk is in ieder geval dat Van IJzeren nooit als bedrijfsleider op een boerenbedrijf heeft gewerkt in Riga of Minsk. Op foto’s uit zijn dossier staat Van IJzeren afgebeeld in zijn NOC uniform met NSB insigne erop, deze foto’s zijn genomen in Minsk. Hij liep daar dus in een uniform en was tevens in het bezit van een infanteriegeweer met patronen. Ook bevat het dossier een foto met een ‘houten’ huis erop die tevens in Minsk is genomen. Het zou kunnen dat dit zijn verblijfplaats is geweest, dit is echter niet vast te stellen (Bijlage 1).⁷⁸

Tot slot geeft een citaat uit zijn verklaring na de oorlog duidelijk weer wat zijn verwachtingen waren van zijn eerste uitzending: ‘Dat ik zelf ook die overtuiging toegedaan was, dat het mij bij een overwinning van de Duitse legers wel gelukken zou een bedrijf aldaar toegewezen te krijgen. Ik bedoelde hiermede dat ik als bedrijfsleider zou worden aangesteld gedurende de oorlogsjaren. Om daar voor goed te blijven is nooit mijn bedoeling geweest.’⁷⁹

⁷⁴ Verklaring J.W van IJzeren (21.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁷⁵ Brief J.W van IJzeren aan Ned. Landstand (7.8.1942). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁷⁶ Brief J.W van IJzeren aan Ned. Landstand (7.8.1942). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁷⁷ Notitie voor de directie NOC van de heer Piek (datum). NIOD, arch. 176, 333.

⁷⁸ Zie bijlage 1 achterin.

⁷⁹ Verklaring J.W van IJzeren. (21.4.1947) . NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

Uit dit citaat kunnen enkele belangrijke zaken geconcludeerd worden. Zijn verwachting was dus dat hij wellicht bedrijfsleider zou worden over een bedrijf in Rusland en dat hij 25/50 Wit-Russen onder zijn commando zou krijgen. Tevens zegt hij dat het nooit zijn idee was om daar voorgoed te blijven. Naar deze laatste uitspraak moet kritisch worden gekeken. Er mag worden aangenomen dat hij zichzelf in een zo'n gunstig mogelijk daglicht wenst te stellen om een zo'n laag mogelijk straf opgelegd te krijgen. Of het daadwerkelijk nooit zijn bedoeling is geweest om zich permanent in het oosten te vestigen, kan zodoende niet met zekerheid worden vastgesteld.

Van IJzeren heeft dus nooit mee kunnen helpen aan de Duitse voedselvoorziening tijdens deze eerste uitzending, in ieder geval niet langdurig. Zijn ervaringen in Riga en Minsk voldeden dus geenszins aan zijn verwachtingen. Toch heeft hem dit niet de wil ontnomen om zich wederom beschikbaar te stellen voor kolonisering in het Oostland.

3.4 Oekraïne

Nadat Van IJzeren was teruggekeerd uit Riga was hij slechts een paar maanden in Holland voordat hij weer naar het oosten vertrok. Ondanks dat zijn eerste uitzending alles behalve succesvol was verlopen was hij blijkbaar niet van het idee af om een bedrijfsleider te worden in het oosten.

Van september 1942 tot november 1942 verbleef Van IJzeren een maand in Holland. Hij schreef in deze periode meerdere malen het hoofdbestuur van de NSB aan, met de vraag of hij propagandamateriaal kon ontvangen om propaganda te maken voor de NSB in het Oostland. In het werk '*Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*' schrijft Lou de Jong dat men zich in het Oostland geïsoleerd en in de steek gelaten voelde. Niet alleen als Nederlander maar ook als NSB'er, zo schrijft hij: 'Propaganda voor de NSB was niet eens toegestaan!'.⁸⁰ Informatie uit briefwisselingen tussen Van IJzeren en de NSB spreekt dit echter tegen. Van IJzeren ontvangt namelijk toestemming om propaganda te maken voor de NSB in Oekraïne en krijgt liederen boeken, de krant *Volk en Vaderland* en brochures toegestuurd. Ook schrijft hij een brief vanuit Oekraïne aan Organisatieleider Kardoes met de vraag of het toegestaan is NSB-groepen op te richten in Oekraïne. Hier ontving hij echter wel een afwijzend antwoord op omdat de tijd daar nog niet rijp voor zou zijn, deze kwestie moest nog geregeld worden met de Duitse instanties. Wel was het toegestaan om propaganda te voeren en samenkomsten te organiseren voor de Nederlanders, zei het op geheel eigen

⁸⁰ L. de Jong, *Het Koninkrijk Der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 465.

initiatief.⁸¹ Men kan zich afvragen waarom Van IJzeren zich zo inzette voor propagandadoeleinden in Oekraïne. Zelf verklaarde hij na de oorlog: ‘het was mijn bedoeling dat de Hollanders zich in het Oostland met elkaar verbonden, althans voeling met elkaar zouden blijven behouden.’⁸² Hieruit kan opgemaakt worden dat hij zich intensief bezighield met de NSB en het nationaalsocialistische leven daar.

Op 11 november 1942 vertrok Van IJzeren naar Rohatsjiv in Oekraïne. Ook hij maakte deel uit van de Groep de Waard en vertrok met hetzelfde transport als Klaas Kostelijk naar Rohatsjiv.⁸³ Van IJzeren doorliep hier de leergang op de school te Rohatsjiv en hij werkte hier nog enige tijd als assistent, voordat hij op 11 januari 1943 naar Dubrowska vertrok om daar als Stützpunktleiter aan de slag te gaan. Dit hield in dat hij belast was met de leiding over 11 landbouwbedrijven die met elkaar 12.000 hectare groot waren en die gelegen waren in de regio Zjytomyr in het noorden van Oekraïne. Het waren hoofdzakelijk akkerbouwbedrijven en alle arbeiders waren Oekraïners, zowel mannen als vrouwen. Op elk bedrijf afzonderlijk was een Oekraïense bedrijfsleider aanwezig en Van IJzeren had met deze bedrijfsleider wekelijks een bijeenkomst om de gang van zaken te bespreken.⁸⁴ In een krantenartikel uit 1943 met de titel ‘De Nederlandse boer in Oekraïne’ is geschreven dat een Steunpuntleider (Stützpunktleiter) eigenlijk alles in één is: een boer, onderwijzer, dominee en commandant. Oekraïners zouden zelfs aan de Steunpuntleider toestemming moeten vragen om te mogen trouwen.⁸⁵

Uit brieven die Van IJzeren vanuit Oekraïne schreef naar de rijkscommissaris voor de Oekraïne, blijkt dat dit echter niet was wat hij ervan verwacht had. Hij schreef in de brief, dat hij na afloop van de leergang op de Hollandse school te Rohatsjiv met meneer Arnout de Waard (leider van de Groep de Waard) had afgesproken dat hij in Rohatsjiv als assistent zou komen te werken totdat meneer de Waard naar Skvyra zou vertrekken. Van IJzeren zou met hem meegaan en daar als zijn vertaler komen te werken. Hier kwam echter niets van terecht, omdat een Duitser die de leiding had hem niet wilde laten gaan, omdat volgens Van IJzeren hij zijn werk als bedrijfsleider te goed deed en men hem zodanig niet kon missen. In deze brief beklagde hij zich over de gang van zaken en verzoekt om overplaatsing. Dit is echter

⁸¹ Brief J.W van IJzeren aan Hoofdafdeling pers en propaganda der NSB (9.11.1942). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W. van IJzeren.

3 brieven M.J.K. Dijkstra aan Van IJzeren (4.11.1942) ,(6.11.1942) ,(10.11.1942). Na-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

Brief M. Kardoes aan J.W van IJzeren (24.4.1942). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁸² Verklaring J.W van IJzeren (21.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁸³ Lijst van personen die naar oostgebieden zijn vertrokken 1942-1944. NIOD, arch. 176, 84.

⁸⁴ Verklaring J.W van IJzeren (21.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁸⁵ *Het volk*. (8 februari 1943) . NIOD, KAIJ, 1783.

nooit gehonoreerd.⁸⁶

Over zijn verdere werkzaamheden of zijn sociale leven in Oekraïne komt helaas niks meer naar voren. Wel verklaarde hij nog dat er in de omgeving van Rohatsjiv veel partizanen waren, ‘doch heb ik nimmer met die personen moeilijkheden gehad.’⁸⁷ Uit literatuur en verklaringen van andere boeren blijkt dat partizanengevaar een grote rol in hun leven moet hebben gespeeld. Barnouw stelt in zijn boek dat van deze eerste groep van 35 boeren, waar van IJzeren toe behoorde, eind 1942 al 10% van de boeren slachtoffer waren geworden van partizanenaanvallen.⁸⁸ Ondanks dat van IJzeren de partizanen niet als probleem zag, was partizanengevaar uiteindelijk toch de reden dat hij vertrok uit Dubrowska op 15 oktober 1943. Hij werd overgeplaatst naar Staro Constantinow, dat ligt tevens in het Rijkscommissariaat Oekraïne in het zuidoosten van het generaal district Volhynia. Hier werd hij in november wederom Stützpunktleiter.⁸⁹ Dit was echter niet van lange duur, want op 8 januari van het volgende jaar kreeg hij een terugtochtbevel omdat de geallieerden steeds verder oprukten.

In maart 1944 is hij na 1 jaar en vier maanden weer terug in zijn woonplaats Oudewater. Dit was echter geen permanente terugkomst, Van IJzeren had slechts een verlof van 60 dagen. Na deze 60 dagen, in mei '44, reisde hij weer af naar Rusland. Na vele omzwervingen is hij terechtgekomen in het district Radom in Polen en hier kreeg hij een bureaubaan waar hij naar eigen zeggen ‘op premiegebied administratie deed’. Onduidelijk is wat hij van deze uitzending verwachtte. Was hem wederom beloofd dat hij nog bedrijfsleider kon worden van een landgoed of wist hij dat dit niet zou gebeuren? In mei 1944 waren al grote delen van Oekraïne bezet en rukten de Russen steeds verder richting het westen op. De NOC ondernam ook activiteiten op het gebied van *Personeneinsatz*. Het ging hierbij om uitzending van personeel naar zowel overheidsinstellingen als particuliere bedrijven in het oosten vanaf 8 oktober 1942.⁹⁰ Het zou kunnen zijn dat Van IJzeren zo aan het bureaubantje kwam. Dit is echter niet met zekerheid vast te stellen, omdat de gegevens over deze uitzendingen van na maart 1944 ontbreken. Het bureaubantje beviel hem echter niet en daarom vroeg hij ontslag aan. Dit werd hem, naar eigen zeggen, na veel moeite verstrekt. Uiteindelijk zou hij in augustus 1944 weer in Holland terugkeren en dit keer voorgoed.⁹¹

Van IJzeren is dus in totaal driemaal naar het oosten afgereisd. Hij wilde als bedrijfsleider

⁸⁶ Brief J.W van IJzeren aan Rijkscommissaris voor Oekraïne (7.3.1943). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁸⁷ Verklaring J.W van IJzeren (21.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁸⁸ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 131.

⁸⁹ Duits oproepbevel voor van IJzeren van Landwirtschaftungs-gesellschaft (6.10.1943). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁹⁰ Naeff, *De Nederlandsche Oost Compagnie nv*, Hoofdstuk 2.

⁹¹ Verklaring J.W van IJzeren (21.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

werken op een groot boerenbedrijf. Zo kon hij meewerken aan het veiligstellen van de voedselpositie van Europa. Dit werk heeft hij echter alleen gedaan in Oekraïne, maar ook daar was hij niet geheel tevreden over.

3.5 Terugkeer en vervolging

Van IJzeren was uiteindelijk in augustus 1944 weer terug in Nederland.⁹² De situatie was op dat moment gespannen. De geallieerden legers rukten op en zodoende werd Nederland in het najaar van 1944 een frontstaat. De dreiging van oprukkende geallieerde troepen leidde onder de NSB'ers voor onrust en paniek, hetgeen wat 'Dolle Dinsdag' op 5 september 1944 tot gevolg had. Duizenden NSB'ers slaan op de vlucht naar het oosten of naar Duitsland omdat ze bang zijn dat de geallieerden in enkele dagen heel Nederland gaan bevrijden.

Ook de vrouw en kinderen van familie Van IJzeren vertrokken in september 1944 naar Duitsland. In het proces-verbaal verklaarde Johan van IJzeren dat zijn vrouw en drie kinderen in september 1944 waren geëvacueerd naar Boxem in Duitsland. Als reden voor deze evacuatie verklaarde hij na de oorlog dat hij bang was dat hun woonplaats Oudewater, aan de grens van de door de Duitsers gemaakte waterlinie, frontgebied zou worden.⁹³ Een verklaring die in twijfel kan worden getrokken. Het is aannemelijk dat zijn gezin deel uitmaakte van de evacuatie van de NSB in september, omdat zij vreesden voor wat er met hen zou gebeuren als Nederland bevrijd zou worden.

Van IJzeren had het plan om hen achterna te reizen, maar hij werd opgeroepen door de Landwacht en voor 14 dagen tewerkgesteld bij evacuatie van de NSB in Utrecht. Hier verklaarde hij dat hij papieren heeft kunnen bemachtigen om zijn vrouw en kinderen achterna te reizen, maar dat hij van de Landwacht niet mocht vertrekken. Volgens van IJzeren leidde dit tot een ruzie waardoor hij uiteindelijk werd overgebracht naar een kazerne op Janskerkhof in Utrecht die hij naar eigen zeggen niet mocht verlaten. Vervolgens maakte hij de opzienbarende stap om zich in oktober 1944 vrijwillig in te schrijven bij de Waffen SS. Hij verklaarde hier na de oorlog het volgende over: 'Ik was daarover ontstemd en om toch die kazerne te verlaten, heb ik mij vrijwillig gemeld en getekend voor de Waffen SS.'⁹⁴ 'Mijn bedoeling was om te strijden tegen de Russen, tenminste als de oorlog nog niet afgelopen was,

⁹² Verklaring J.W van IJzeren (21.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁹³ Verklaring Adriana Elisatbeth van IJzeren (22.4.1947) . NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

Verklaring J.W van IJzeren (21.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

Brief J.W van IJzeren aan Hoofd P.R.A te Gouda (14.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁹⁴ Verklaring J.W van IJzeren (21.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

voordat ik afgericht was.⁹⁵ Wederom een verklaring van iemand die probeert in een zo'n gunstig mogelijk daglicht te komen staan na de oorlog. Dat hij zich inschreef bij de Waffen-SS om uit de kazerne weg te komen, lijkt een drastische maatregel en zijn verklaring hiervoor moet dan ook kritisch bekeken worden. Van IJzeren kwam terecht in de 34 SS Freiwilligen Grenadier Divisie Landstrom Nederland,⁹⁶ dit was een divisie van de Waffen-SS die voornamelijk bestond uit Nederlanders en alleen actief was aan het westfront.

In zijn verklaring zei hij dat het zijn bedoeling was om te vechten tegen de Russen. Het werkte bij de berechting na de oorlog strafverzwarend als de verdachte tegen de geallieerden had gevochten vanaf september 1944. Een jurist verklaarde in 1948 in een tijdschrift waarom dit zo was: 'Deelname aan de Duitse strijd aan het Westfront een meer strafwaardig karakter draagt. Vooreerst ging deze strijd tegen onze onmiddellijke bevrijders, terwijl Russische legers slechts middelijk tot onze bevrijding bijdroegen(...). Daar komt nog bij dat voor deelname aan de strijd in het westen de verzachtende omstandigheid geheel ontbreekt, welk in het motief om het communisme te bestrijden kunnen gelegen is'.⁹⁷ Of het daadwerkelijk Van IJzerens bedoeling was om alleen aan het oostfront te vechten en niet aan het westfront moet zodoende kritisch worden benaderd. Waarschijnlijk hoopte hij met deze verklaring op een mildere straf.

Na zijn inschrijving werd hij op transport gezet naar Hoogeveen en kreeg hier een uniform en wapens van de SS en een kleine tatoeage met zijn bloedgroepteken onder zijn linkerarm, dit was indertijd een gewoonte bij de SS. Aldaar werd zijn compagnie afgericht door Duitse officieren. Hij had hier ook de eed van trouw aan de Führer afgelegd en ondertekend. Dit was zelfs in deze laatste dagen van de bezetting nog een duidelijke uiting van waardering voor het nationaalsocialisme.

In de gemeente Hoogeveen volgde Van IJzeren een cursus voor verbindingsman (telefonist). Zodoende kwam hij in februari 1945 in Wageningen en daar werkte hij als telefonist achter en in de gevechtlinie. Zijn taak was om telefoonleidingen te repareren en nieuwe tot stand te brengen. In de maand mei van 1945 ontving Van IJzeren nog een IJzeren Kruis der Tweede Klasse voor deze verdiensten.⁹⁸ In zijn proces-verbaal beweerde Van IJzeren dat hij nooit krijgsgevangenen binnengebracht heeft en nooit vuurwapens tegen de geallieerde legers heeft gebruikt. Dit blijven lastig te toetsen feiten.⁹⁹

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ SS Soldbuch van J.W van IJzeren. NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁹⁷ K. Groen, *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland* (Weesp 1984) 104-105.

⁹⁸ SS soldbuch van J.W van IJzeren blz 30. NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

⁹⁹ Verklaring J.W van IJzeren (21.4.1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

Op 5 mei capituleerde het Duitse leger en Van IJzeren werd op 8 mei 1945 in Maasberg, aangehouden en de 22^e mei werd hij overgebracht naar krijgsgevangenkamp Harskamp.¹⁰⁰ Harskamp werd vanaf 22 mei in gebruik genomen als krijgsgevangenkamp voor leden van Nederlandse SS troepen, zoals Van IJzeren. In Harskamp was sprake van wantoestanden, de hygiëne was erbarmelijk, meer dan 1500 gevangenen moesten ‘wonen’ in zelfgegraven kuilen die met zeilen waren overspannen. Ook vielen er meerdere doden en gewonden doordat bewakers doelbewust schoten op gevangenen.¹⁰¹ Op 30 maart 1946 werd hij overgeplaatst naar de cellenbarakken van Scheveningen. Van IJzeren moet uiteindelijk op 23 april 1948 voorkomen bij het Bijzondere Gerechtshof te 's Gravenhage. Hij werd aangeklaagd voor het feit dat hij in Duitse krijgsdienst bij de Waffen SS was getreden en omdat hij als Nederlander in de door Duitsers bezette gebieden in het oosten van Europa tussen maart 1942 en mei 1944 opzettelijk ten voordele van de vijand een toezichthoudende functie heeft uitgeoefend. Johan Wouter van IJzeren werd uiteindelijk veroordeeld tot zes jaar gevangenschap en verloor tevens zijn Nederlandse nationaliteit, net zoals alle SS'ers en NSB'ers die in dienst van de Duitse Krijgsmacht waren getreden, dit had tot gevolg dat hij stateloos werd.¹⁰² De Nederlandse nationaliteit heeft hij overigens na enige tijd weer herkreten. Het was normaal dat collaborateurs en krijgsgevangenen die in dienst van Duitse krijgsmacht hadden gestaan werden veroordeeld door één van de vijf Bijzondere Gerechtshoven. Het Bijzondere Gerechtshof was voornamelijk voor de zwaardere gevallen en werd voorgezeten door twee juristen en drie militairen. Zes jaar is een pittige straf en dit zal dan ook voornamelijk komen door zijn lidmaatschap bij de SS, hierdoor is hij in dienst getreden van de Duitse krijgsmacht, iets wat iemand na de oorlog zwaar werd aangerekend.¹⁰³

Tijdens zijn internering stuurde hij nog enige brieven waarin hij zijn berouw toonde. De oprechtheid hiervan kan worden betwijfeld, omdat deze brieven met het doel werden geschreven om strafvermindering te ontvangen of om te worden overgeplaatst naar de kolonmijnen. Van IJzeren schreef dat hij na twee jaar internering beseft dat het heel gelukkig is dat het nationaalsocialisme verloren heeft. ‘Ik heb begrepen waarom het Nat. Soc. met zijn rassentheorie tot een modern heidendom gevoerd zou hebben met alle vreselijke gevolgen van dien.’¹⁰⁴ Hij concludeerde in deze brieven met de veelzeggende zin: ‘Dat wat ik goeds heb

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Eefting, *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 286-338.

¹⁰² Dagvaarding van verdachte (3.1.1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren. Vordering ter Terechzitting (23.4.1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

¹⁰³ Eefting, *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 286-338.

¹⁰⁴ Brief J.W van IJzeren aan Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (21.5.1947) .dossier t.n.v. J.W van IJzeren.

willen doen, maar het verkeerd gedaan heb.’¹⁰⁵ Van IJzeren was een overtuigde aanhanger van de NSB. Zijn motieven om driemaal naar het oosten te vertrekken zullen ongetwijfeld deels van economische aard geweest zijn, maar opvallend is ook de ideologische grondslag. Hij geloofde in de NOC en in de boodschap om te gaan koloniseren om zo de voedselpositie van het Duitse Rijk en Nederland veilig te stellen. Hoewel een deel van zijn verwachtingen waargemaakt werden, hij werd immers bedrijfsleider over meerdere bedrijven, voerde teleurstelling bij zijn uitzendingen de boventoon.

Conclusie

De boeren Klaas Kostelijk en Johan Wouter van IJzeren hebben enerzijds veel overeenkomsten. Zowel bij hun eerste uitzending naar Riga als bij en hun tweede uitzending naar Oekraïne behoorden zij tot dezelfde transporten. Deze bestonden beide uit niet meer dan 35 man dus de kans dat zij elkaar in ieder geval van gezicht kenden is groot. Beide boeren waren ook overtuigd aanhanger van de Nationaal Socialistische Beweging .

Anderzijds zijn er vele verschillen tussen de twee oostgangers. Johan van IJzeren was overtuigd van het nationaalsocialistische gedachtegoed en lid van meerdere nationaalsocialistische instituties. Het is veelzeggend dat hij een brief schreef aan het hoofdbestuur van de NSB over de anti-Duitse gevoelens van twee van zijn collega's uit zijn diensttijd. Ook zijn behoefte tot propagandavoering voor de NSB in Oekraïne en zijn inschrijving bij de Waffen-SS in oktober 1944 geven een beeld van zijn overtuiging. Klaas Kostelijk sympathiseerde ook met de NSB, maar heeft daarentegen tijdens de oorlog ook onderduikers in huis en in dienst gehad. Het dossier van Kostelijk bevatte dan ook meerdere brieven van personen die pleitten voor de zaak van Klaas Kostelijk en hij werd hierin herhaaldelijk omschreven als een ‘goede Nederlander’. In het dossier van Van IJzeren zijn dergelijke positieve brieven niet aanwezig. Dus hoewel ze beiden NSB'ers waren kan worden geconcludeerd dat ze dit ieder op hun eigen manier uitdroegen en dit heeft zich ook vertaald in de opgelegde straffen.

De motieven die zij geven voor hun vrijwillige inschrijving voor de oostinzet moeten dan ook in dit licht worden bekeken. Beiden voelden zij zich aangetrokken tot de oostzaak. Klaas Kostelijk geeft als motief voor zijn vertrek naar het oosten dat hem een grote toekomst geboden. Bovendien was zijn zoon vastbesloten om te gaan en wilde hij deze om zijn jonge leeftijd niet alleen laten gaan. De gegeven motieven van Kostelijk zijn echter wel allemaal gebaseerd op uitspraken die hij heeft gedaan in zijn verhoor van na de oorlog. Het is van

¹⁰⁵ Ibidem.

belang om hier kritisch naar te kijken, hij wilde zichzelf immers zo gunstig mogelijk neerzetten. De motieven van Van IJzeren zijn lastiger te achterhalen, maar in een brief die hij schrijft komt wel naar voren dat hij zich wil inzetten voor de veiligstelling van de Duitse voedselpositie. Hoewel het gevaarlijk is hier te veel aan op te hangen, lijkt van IJzeren te geloven in de NOC.

De verwachtingen van beide boeren kwamen wel overeen. Beide dachten ze bedrijfsleider te worden op een groot boerenbedrijf. Bij Van IJzeren kom hier bij zijn eerste uitzending niks van terecht, in Minsk werd hij ingezet om krijgsgevangenen te bewaken en puin te ruimen en door een ruzie met een leidinggevende Duitser werd hij zelfs ontslagen. Kostelijk werd daarentegen wel op een bedrijf ingezet, maar hier heeft hij vrijwel niks in te brengen. Bovendien verliest hij zijn zoon bij een partizanenaanval. De teleurstelling is groot en hij vraagt zijn ontslag dan ook aan. Ook de tweede uitzending loopt voor Kostelijk uit op een deceptie. Hoewel hij verwachtte alles beter georganiseerd zou zijn nu de NOC de uitzendingen regelde, keert hij toch na enkele maanden alweer naar huis. Hij gaf als reden voor zijn snelle terugkeer dat hij niet achter de opdracht stond om koeien van Russische (Oekraïense) boeren te vorderen. Of dit de werkelijke reden van zijn terugkeer was, is niet te reconstrueren, omdat hierover slechts zijn verklaring uit het verhoor over voorhanden is.

Voor Van IJzeren aan de andere kant lijkt de tweede uitzending een groter succes. Hij werd inderdaad Stützpunktführer in Dubrowska en leidde hier met veel succes 11 landbouwbedrijven. Ondanks dat dit in een lijn ligt met zijn verwachtingen van voor zijn vertrek is Van IJzeren ontevreden. Hij had van meneer Arnout de Waard de belofte gekregen dat hij als vertaler voor hem kon werken in Skvyra. De leidinggevende Duitser vond Van IJzeren echter zo waardevol dat hij hem weigerde te laten gaan. Ondanks deze teleurstelling bleef hij wel in Oekraïne en keerde hij pas terug toen het partizanengevaar te groot werd. Hij gaat hierna nog voor een derdemaal naar het oosten, ditmaal komt hij door de oorlog niet verder dan Polen. Hier heeft hij een tijdelijke administratieve baan.

De boeren hadden dus dezelfde verwachtingen, ze hadden immers ieder dezelfde belofte gekregen. Voor beiden boeren is het niet duidelijk of zij zich permanent wilden vestigen of dat zij slechts tijdelijk wilden gaan. De ervaringen van Klaas Kostelijk zijn beide keren slecht. Dit kan wel slechts geconcludeerd worden uit zijn verklaringen in zijn verhoor. Dit is niet de meest betrouwbare informatie, omdat hij zijn keuze na de oorlog vanzelfsprekend zo veel mogelijk wilde goedpraten. Over de ervaringen van Van IJzeren zijn meerdere bronnen voorhanden. Bij hem is zodanig met zekerheid te stellen dat zijn eerste uitzending slecht verliep, omdat hij als ongeschikte werd teruggestuurd. Zijn tweede uitzending daarentegen

voldeed wel aan zijn vooraf gestelde verwachtingen, maar ter plekke wilde hij toch liever als vertaler werken. Doordat hij toch is gebleven en zelfs een derde maal is teruggegaan, kan worden aangenomen dat Van IJzeren het niet heel slecht had.

De Nederlanders die naar het oosten zijn vertrokken hadden hier verschillende motieven voor. Sommigen gingen voor het avontuur, anderen wilden vooral de Arbeideinsatz in Duitsland ontlopen en natuurlijk waren er enkelen door hun pioniersgeest gedreven. Klaas Kostelijk verklaarde dat hij zich heeft aangemeld, omdat hij zijn zoon niet alleen wilde laten gaan. Maar ook na zijn zoons dood keerde hij wederom terug. Het is waarschijnlijk dat Klaas Kostelijk vooral de economische vooruitzichten erg aanspraken. Johan van IJzeren daarentegen leek naast de economische overwegingen, meer ideologisch gedreven. Hij wilde meewerken aan het veilig stellen van de 'Duitse voedselpositie'. Hij bezat dus wellicht iets van de 'pioniersgeest' die Culano en NOC zo graag zagen.

Geen van beide boeren zijn uiteindelijk langdurig bedrijfsleider geweest op een landgoed in het oosten, de oostinzet was voor beide boeren uiteindelijk toch niet de sleutel tot de toekomst.

Bronnen en Literatuur

Archieven

Nationaal archief, Ministerie van Justitie, Centraal Archief voor de Bijzondere Rechtspleging (NA,MVJ, CABR)

Dossier t.n.v. Klaas Kostelijk

Dossier t.n.v. Johan Wouter van IJzeren

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD)

176 Nederlandse Oost Compagnie

KA II Oostkolonisatie

Literatuur

Naeff, F., *De Nederlandsche Oost Compagnie nv. Een onderzoek naar de achtergronden van de Nederlandse Oostinzet en de werkzaamheden van Nederlanders in Oost-Europa onder Duitse bezetting*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA, 1981.

Barnouw, D., *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede wereldoorlog*. (Amsterdam 2004)

Berkhoff, Karel C., ‘Het oostfront en de Hollanders’ in: *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland*. (Amsterdam 2003)

Chiari, B., ‘Has there been a People’s War? The history of the Second World War in Belarus, 60 years after the surrender of the Third Reich’ in: B. de Wever en H. van Goethem, N. Wouters ed., *Local Government in Occupied Europe (1939-1945)* (Gent 2006) 221-240.

Groen, K., *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland* (Weesp 1984)

Jong, L. de., *Het Koninkrijk Der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6: juli ’42- mei ’43: eerste helft* (Den Haag 1976)

Lower, W., *Nazi-empire Building and the holocaust in Ukraine* (North Carolina 2005)

Lumans, Valdins O., *Latvia in World War II* (New York 2006)

Mazower, M., *Hitler’s Empire. Nazi rule in occupied Europe*. (Londen 2008)

Noorlag, A., , *Een leven lang gezwegen. Getuigenissen van NSB’ers en hun familie* (Bedum 2007)

Slaa, R. en Klijn,E., *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009).

Chiari, B., ‘Has there been a People’s War? The history of the Second World War in Belarus, 60 years after the surrender of the Third Reich’ in: B. de Wever en H. van Goethem, N. Wouters ed., *Local Government in Occupied Europe (1939-1945)* (Gent 2006) 221-240.

Periodieken

Het Volk

Oekraïne Magazine

Internetsites

URL http://nl.wikipedia.org/wiki/Rijkscommissariaat_Oekra%C3%AFne, bezocht op 19 juni 2010

URL <http://www.beeldbankwo2.nl/detail.jsp?action=detail&recordidx=1>, bezocht op 20 juni 2010.

URL <http://deoorlog.nps.nl/page/dossiers/780350/April-Meistakingen+in+1943?afl=3>, bezocht op 6 juni 2010.

URL http://www.nationaalarchief.nl/images/3_9572.pdf, bezocht op 6 juni 2010.